

Η ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΛΑΤΡΕΙΑ ΩΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΠΑΡΑΓΩΝ

«Εννόησον οίας απολαύεις μυσταγωγίας ὁ με-
μνημένος σύ, μετὰ τίνων ἀναπέμπεις τὸ μυστικὸν
μέλος ἐκεῖνο, μετὰ τίνων βοᾷς τὸ «Τρισάγιος».
Δίδαξον τοὺς ἔξωθεν, ὅτι μετὰ τῶν Σεραφεῖμ
ἐχόρευσας, ὅτι εἰς τὸν δῆμον τὸν ἄνω τελεῖς,
ὅτι εἰς τὸν χορὸν ἐνεγράφης τὸν τῶν ἀγγέλων,
ὅτι τῷ Δεσπότη διελέχθης, ὅτι τῷ Χριστῷ
συνεγένου»

(Χρυσόστομος).

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

1. Εἰσαγωγή. Λόγοι τοῦ Γκόγκολ.
2. Ἡ συμβολὴ τῆς ὀρθοδόξου λατρείας εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ ἀνθρώπου. Ζῶσα ἐπαφὴ μετὰ τὸν Χριστόν, ἰδίως διὰ τῆς Θείας Κοινωνίας. «Θέωσις». Συνάντησις Θεοῦ καὶ ἀνθρωπίνου εἰς τὴν Θεῖαν Λειτουργίαν. Ἰσχυρότατα δυναμικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια.
3. Τὰ πολιτιστικὰ ιδεώδη τῆς ὀρθοδόξου λατρείας. Νέα ψυχὴ. Ἐπαφὴ μετὰ τὸ "Ἅγιον. Ὑμνος πρὸς τὸν ὑγιᾶ πολιτισμόν. Στάσις ἐναντι τοῦ ὕλικου καὶ τεχνικοῦ πολιτισμοῦ. Προβολὴ τοῦ ιδεώδους τοῦ κράτους. Ἡ στάσις ἐναντι τοῦ τομέως τῆς γνώσεως. Ἀνάπτυξις τῆς Τέχνης. Καλλιέργεια τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀνάπτυξις τοῦ ἠθικοῦ βίου.
4. Πρακτικὴ ἐφαρμογὴ. Ἀτίμητος θησαυρός. Σταθμὸς πνευματικοῦ ἀνεφοδιασμοῦ. Λόγοι τοῦ Carrel.

1. Εἰσαγωγή.

Ἀληθῶς θὰ ἦτο ἐντελῶς διαφορετικὴ ἡ ὄψις τῆς κοινωνίας μας, ἐὰν ὅλοι οἱ πιστοὶ συνησθάνοντο τὴν ἀνεκτίμητον ἀξίαν τῆς λατρείας μας. Ὁ μέγας ῥώσος διηγηματογράφος τοῦ 19 αἰῶνος Νικόλαος Γκόγκολ, ὅστις δὲν εὔρε τὴν χαρὰν καὶ τὴν εὐτυχίαν εἰς τὰς συγγραφικὰς δάφνας, ἀλλ' εἰς τὴν Θ. Λειτουργίαν, εἰς τὸ τελευταῖόν του ἔργον «Σκέψεις ἐπὶ τῆς Θείας Λειτουργίας» λέγει

τὰ ἐξῆς: «Ὅλοι, ὅσοι ἤκουσαν τὴν θεϊαν Λειτουργίαν με ζῆλον, ἀναχωροῦν ταπεινοί, περισσότερον πρᾶοι εἰς τὰς σχέσεις των με τοὺς ἀνθρώπους, εὐγενέστεροι καὶ ἡρεμώτεροι εἰς ὅλας τὰς πράξεις των... Ἄν ἡ κοινωνία δὲν εἶναι ἀκόμῃ ἐντελῶς διεφθαρμένη, εἰς μετὰ τῶν ἀνθρώπων δὲν ἀναπνέωμεν παντοῦ τὸ ἄσπονδον μῖσος, ὁ βαθύτερος λόγος εἶναι ἡ Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία ὑπενθυμίζει εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν ἁγίαν οὐρανίαν ἀγάπην πρὸς τὸν ἀδελφόν του... Ἀπειρος καὶ ἀπροσμέτρητος ἡμπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἐπίδρασις τῆς θείας Λειτουργίας»¹. Πραγματικῶς! Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἐπιδρᾷ τὰ μέγιστα εἰς τὴν δημιουργίαν γνησίου καὶ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ. Ἀφ' ἑνὸς ἀνακαίνιζει καὶ ἀναγεννᾷ τοὺς ἀνθρώπους, οἱ ὅποιοι εἶναι οἱ δημιουργοὶ τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἀφ' ἑτέρου συντελεῖ σπουδαίως εἰς τὸν ἐξευγενισμόν, τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν ἀξιοποίησιν ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν στοιχείων τοῦ πολιτισμοῦ.

2. Ἡ συμβολὴ τῆς ὀρθοδόξου λατρείας εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς τὰ ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ 3 μαθήματα ἐτονίσσαμεν, ὅτι ἡμεῖς ὡς ὑποκείμενα εἴμεθα οἱ φορεῖς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ ἀξία τῶν πολιτιστικῶν δημιουργημάτων ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ποιότητος, τοῦ πλούτου, τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἐξευγενισμοῦ τοῦ ἀτόμου μας. Πᾶς πολιτισμός, πᾶς ἀντικειμενικὸς πνευματικὸς βίος εἶναι ἡ πρὸς τὰ ἔξω προβολὴ καὶ δι' αἰσθητῶν μορφῶν περιβολὴ τοῦ πνευματικοῦ πλούτου τῆς ψυχῆς μας. Ἐκ τούτων γίνεται φανερόν, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος λατρεία εἶναι σπουδαιότατος πολιτιστικὸς παράγων, διότι συντελεῖ εἰς τὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὅποιος εἶναι ὁ φορεὺς καὶ δημιουργὸς τοῦ πολιτισμοῦ.

Καὶ πῶς ἡ ὀρθόδοξος λατρεία συντελεῖ εἰς τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀνακαίνισιν τοῦ ἀνθρώπου; Συντελεῖ ποικιλοτρόπως.

Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία φέρει ἡμᾶς εἰς ζῶσαν ἐπαφὴν με τὸν Χριστόν. Δι' αὐτῆς μετέχομεν τῆς μυστικῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ πλούτου τῶν ἀγαθῶν, τὰ ὅποια ἀπέρρευσαν ἐκ τοῦ ἀπολυ-

1. ΑΠ, σελ. 227.

τρωτικοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου. Εἰς τὴν λατρείαν παρευρίσκεται ἀοράτως αὐτὸς ὁ Κύριος. «Οὐ εἰσι δύο ἢ τρεῖς συνηγμένοι εἰς τὸ ἐμὸν ὄνομα, ἐκεῖ εἰμι ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ματθ. ιη', 20). Ἦδη μὲ τὸ βάπτισμα ἐνδυόμεθα τὸν Χριστὸν καὶ μετὰ ταῦτα διὰ τῆς ὁλης λατρείας «συναπερχόμεθα Χριστῷ πρὸς τὸ θεῖον Πάθος», συσταυρούμεθα καὶ συνενταφιαζόμεθα αὐτῷ, «ἵνα ὥσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν» (Ρωμ. ε', 4). Τοιουτοτρόπως, ὄντες νεκροὶ τοῖς παρπτώμασι, συζωοποιούμεθα τῷ Χριστῷ καὶ συνεγειρόμεθα καὶ συγκαθήμεθα ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ (Ἐφ. β', 6). Ἰδίως διὰ τῆς Θείας Εὐχαριστίας οἱ πιστοὶ ἐνοῦνται μυστικῶς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὸν ἅγιον Κύριλλον Ἱεροσολύμων, «μεταλαμβάνοντες σώματος καὶ αἵματος Χριστοῦ, σὺ σ σ ω μ ο ι καὶ σὺ ν α ι μ ο ι αὐτοῦ καὶ Χριστοφόροι γινόμεθα, τοῦ σώματος αὐτοῦ καὶ τοῦ αἵματος εἰς τὰ ἡμέτερα ἀναδιδομένου μέλη, οὕτω τε κατὰ τὸν μακάριον Πέτρον Θείας κοινωνοὶ φύσεως γινόμεθα»¹. Γενικῶς, ὡς καὶ εἰς τὰ μαθήματα τοῦ Β' Κύκλου εἴπομεν, ἡ ἀληθῆς βίωσις τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ὁδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ ἐπανακτήσωμεν ὅ,τι διὰ τῆς πτώσεως τῶν πρωτοπλάστων ἢ διὰ τῶν ἰδικῶν μας ἁμαρτιῶν ἀπωλέσαμεν καὶ εἰς τὸ νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ὁδόν, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἐν ἡθικῇ ἐννοίᾳ «θέωσιν». Μὲ τὴν ζωοποιὸν δύναμιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν διὰ τῆς λατρείας, ὁ πιστὸς ὁδηγεῖται εἰς τὸ νὰ πραγματοποιήσῃ τὸν κύριον σκοπὸν τοῦ ὀρθοδόξου μορφωτικοῦ ιδεώδους, ὁ ὁποῖος ὑπὸ τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου διευτυπώθη διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιγραμματικῶν λόγων: «Χριστῷ συνταφῆναί με δεῖ, Χριστῷ συναναστῆναι, συγκληρονομῆσαι Χριστῷ, υἱὸν γενέσθαι Θεοῦ, Θεὸν αὐτόν»².

Εἰς τὴν ὀρθόδοξον λατρείαν τὸ μυστικὸν στοιχεῖον κατέχει προέχουσαν θέσιν καὶ ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν,

1. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, Κατηχ. μυσταγ. 4,3 ἐν Migne Ἐ.Π. τόμ. 33, στ. 1100. Ἰωάννου Καρμίρη, Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας..., σελ. 98-99.

2. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Εἰς Καισάριον ἐπιτάφιος λόγος 7,23 ἐν Migne Ἐ.Π. τόμ. 35, στ. 785. Ἰωάννου Καρμίρη, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 28.

εἰς τὴν ὁποῖαν τελεσιουργεῖται ἡ συνάντησις τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου. Εἰς τὴν **Θείαν Λειτουργίαν** πρωτίστως «οἱ πιστοὶ μυσταγωγούμενοι αἵρονται εἰς τὸν οὐρανόν, ὅπου ἀοράτως βιοῦν τὴν θείαν παρουσίαν». Εἰς τὴν θείαν Λειτουργίαν ὁ Θεὸς προσδέχεται τὰ προσφερόμενα εἰς αὐτὸν τίμια δῶρα εἰς τὸ «ἅγιον καὶ ὑπερουράνιον καὶ νοερὸν αὐτοῦ θυσιαστήριον». Οἱ πιστοὶ «τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσᾶδοντες», ἀποτίθενται «πᾶσαν τὴν βιωτικὴν μέριμναν» καὶ εἶναι ἕτοιμοι νὰ ὑποδεχθοῦν τὸν ἐπὶ τοῦ ἐπιγείου θυσιαστηρίου κατερχόμενον βασιλέα τῶν ὅλων «ταῖς ἀγγελικαῖς ἀοράτως δορυφορούμενον τάξεσιν». Ἐκ τοῦ ἐπιγείου θυσιαστηρίου οἱ πιστοὶ ἀναγόμενοι εἰς τὸ «ὑπερουράνιον» θυσιαστήριον, παρίστανται μάρτυρες τῆς τελεσιουργίας τοῦ φρικτοῦ μυστηρίου πρὸ τοῦ μυστικοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ. «Οὕτω, τὸ μὲν ἐπουράνιον θυσιαστήριον κατέρχεται μυστικῶς ἐπὶ τῆς γῆς, τὸ δ' ἐπίγειον αἵρεται νοητῶς εἰς τὸν οὐρανόν... Οὐρανὸς καὶ γῆ συνάπτονται μυστικῶς καὶ συνεορτάζουν». Ἰδίως «εἰς τὴν μετάληψιν τῆς Θείας Εὐχαριστίας γίνεται ἡ μυστικὴ συνάντησις τοῦ Θεοῦ μετὰ τοῦ ἀνθρωπίνου, τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀπαρτίζεται τὸ μυστικὸν σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἡ μυστικὴ τῶν ἁγίων κοινωνία. Οἱ πιστοὶ καθίστανται ἐν σῶμα καὶ ἐν πνεῦμα, συσσωματοῦνται μυστικῶς ἐν τῷ Σωτῇρι, θεοποιούμενοι»¹.

Ὡστε ἐν τῇ ἀτμοσφαίρᾳ τῆς ἀνθρωπίνης λατρείας, εἰς τὴν ὁποῖαν «τὰ οὐράνια συναγάλλεται τῇ γῇ..., τὰ ἐπίγεια συγχορεύει οὐρανοῖς», ὁ ἄνθρωπος ἀναγεννᾶται καὶ ἀνακαινίζεται. Ἡ ἀνθρωπίνη βούλησις συνεργάζεται μετὰ τῆς Θείας Χάριτος. Ἡ ἀνθρωπίνη ἀδυναμία συνενοῦται μετὰ τῆς Θείας Παντοδυναμίας. Ἰσχυρότατα δυναμικὰ κίνητρα καὶ ἐλατήρια κινοῦν τὸν ἄνθρωπον. Ὁ ὑγιὲς Χριστοκεντρικὸς μυστικισμὸς, τὸν ὁποῖον καλλιεργεῖ ἡ ὀρθόδοξος λατρεία, σημαίνει αὐτομάτως ἀναζωπύρησιν καὶ ἀνάφλεξιν ὅλων τῶν ἐμφύτων, μυχαιτάτων καὶ εὐγενῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου.

1. Ἀνδρέου Θεοδώρου, Ἡ οὐσία τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐν Ἀθήναις 1961, σελ. 156-157.

3. Τὰ πολιτιστικά. Ἰδεώδη τῆς ὀρθόδοξου λατρείας.

Τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα πείθουν, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἐπιδρᾷ εὐεργετικῶς εἰς τὸν πολιτισμόν, διότι, ὡς θὰ ἔλεγε σύγχρονος γάλλος φιλόσοφος, δημιουργεῖ τρόπον τινὰ νέαν ψυχὴν εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐμφυσᾷ εἰς αὐτὸν νέον καὶ ὑπερκόσμιον πνεῦμα, ἐξευγενίζει τὰς νοσταλγίας καὶ τοὺς πόθους του¹. Ἀλλ' ἡ λατρεία εἶναι σπουδαιότατος πολιτιστικὸς παράγων καὶ ἀπὸ μιᾶς ἄλλης ἀπόψεως. Ἐφ' ὅσον ὁ ὑγιὴς πολιτισμός, ὡς ἔχομεν εἶπει, εἶναι ἡ ἰσορροπος πραγματοποίησις τῶν ἀξιῶν μὲ τὴν βοήθειαν τῶν ἐμφύτων προδιαθέσεων καὶ ἱκανοτήτων τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος· καὶ ἐφ' ὅσον ἡ πολιτιστικὴ νόσος ἀποφεύγεται, ὅταν συναναπτύσσονται ἁρμονικῶς πάντες οἱ τομεῖς τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ λατρεία συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν διάδοσιν καὶ πραγματοποίησιν τῆς ἰδέας τοῦ ὑγιοῦς πολιτισμοῦ, διότι φέρει εἰς ζωσαν ἐπαφὴν τὸν ἄνθρωπον μὲ τὸ Ἅγιον, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ πηγὴ ὅλων τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ ἰδεωδῶν, τὰ ὁποῖα εἶναι τρόπον τινὰ «ἀνταύγειαι τῶν μαρμαρυγῶν» καὶ «ἀπειροπληθεῖς τὸν χρωματισμὸν διαθλάσεις» τοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπεμπομένου αἰωνίου φωτός².

Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἀποτελεῖ ἀληθῆ ὕμνον τῆς ἰδέας τοῦ ὑγιοῦς πολιτισμοῦ, διότι πρὸς δημιουργίαν καὶ ἐξέλιξιν αὐτῆς συνεργάζονται διὰ τῶν αἰώνων ἁρμονικῶς αἱ κυριώτεραι τῶν πτυχῶν καὶ ἐκφάνσεων τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ. Ὁ οἰκονομικὸς καὶ τεχνικὸς πολιτισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλονται τὰ πολύτιμα λειτουργικὰ χειρόγραφα καὶ ἀντικείμενα τῆς θ. λατρείας· ἡ θεολογικὴ καὶ μεταφυσικὴ σκέψις, ὡς καὶ ὁ δογματικὸς πλοῦτος τῆς Ὀρθόδοξου Ἀνατολῆς· ἡ ἀπαράμιλλος ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τὸν μυσταγωγικὸν καὶ ἀναγωγικὸν χαρακτῆρά της· ἡ ζωγραφικὴ μὲ τὴν ἁρμονίαν τῶν σχημάτων καὶ χρωμάτων τῶν «ἀγίων εἰκόνων, τὰς ὁποίας ἐψηφοθέτησεν ἡ ἐξωγράφησε χεὶρ εὐσεβοῦς καλλιτέχνου»· ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις διὰ τῆς ἁρμονίας τῶν στίχων, τῶν πνευματικῶν λόγων καὶ τοῦ δραματικοῦ χαρακτῆρος αὐτῆς, ὡς καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συνδεομένη πρὸς ἀποτελέσιν τῆς ψαλμωδίας μουσικὴ

1. Ν. Λοῦβαρι, Συμπόσιον ὁσίων, ἐν Ἀθήναις 1962, σελ. 120.
2. ΩΠ, σελ. 51.

διὰ τῆς ἁρμονίας τῶν φθόγγων καὶ τῶν μυστικῶν ἤχων, οἱ ὅποιοι ἐκφράζουν τὰ διὰ τῆς λατρείας δημιουργούμενα θρησκευτικὰ βιώματα· αἱ λοιπαὶ τέχναι, αἱ ὅποια τεχνουργοῦν τὰ ἅμφια τῶν ἱερέων καὶ τὰ σκεύη τοῦ ναοῦ· ἡ ξυλογλυπτική, ἡ χρυσοχοϊκή, ἡ ὕφαντική, ἡ ποικιλική· αἱ ἐνισχύσεις τῆς Πολιτείας· αἱ παρορμήσεις καὶ ἡ συνδρομὴ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος—πᾶσαι αἱ ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ πραγματοποιήσεις αὗται καὶ ὑλοποιήσεις καὶ ἐκφράσεις τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ ιδεωδῶν, συνενουμένων διὰ τῆς ιδεώδους συναρτήσεώς των πρὸς τὴν ἀξίαν τοῦ «Ἀγίου», ἐδημιούργησαν τὴν ἀπαράμιλλον ὀρθόδοξον λατρείαν, ἡ ὁποία τοιοῦτοτρόπως παρουσιάζεται ὡς ἡ συνισταμένη αὐτῶν¹.

Ἄλλ' ἡ ὀρθόδοξος λατρεία δὲν εἶναι μόνον ὁ δέκτης καὶ ἐνσάρκωτης τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ ιδεωδῶν. Συγχρόνως εἶναι καὶ ὁ πομπὸς καὶ κήρυξ αὐτῶν. Τοῦτο θὰ τὸ διαπιστώσωμεν ἔαν—ἔστω καὶ προχείρως—ρίψωμεν ἐν βλέμμα εἰς τὴν στάσιν τῆς ὀρθόδοξου λατρείας ἔναντι τῶν ἐπὶ μέρους τομέων τοῦ πολιτισμοῦ. Αὕτη ὅχι μόνον ἀναγνωρίζει καὶ εὐλογεῖ πάντας τούτους, ἀλλ' ἐπὶ πλέον ὑποδεικνύει καὶ ὑποβοηθεῖ τὴν ἁρμονικὴν συνανάπτυξιν αὐτῶν συμφώνως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον ἱεραρχικὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν, κατὰ τὴν ὁποίαν, ὡς λέγει ὁ ὠραῖος ἐκκλησιαστικὸς ὕμνος, πρέπει «τὸ χεῖρον καθυποτάξαι τῷ κρείττονι καὶ τὴν σάρκα δουλώσαι τῷ Πνεύματι». Ἄν μελετήσωμεν τὴν στάσιν τῆς λατρείας μας ἔναντι τῶν πολιτιστικῶν ἀξιῶν καὶ ἀγαθῶν, θὰ διαπιστώσωμεν τὰς ἀληθείας ταύτας.

Ὡς ἀνεπτύχθη ἐκτενῶς εἰς τὸ προηγούμενον μάθημα, τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα εὐλογοῦν καὶ καθαγιαζοῦν καὶ αὐτὸν τὸν ὑλικὸν καὶ τεχνικὸν πολιτισμόν. «Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία, παρὰ τὸν ἐξόχως μυσταγωγικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς, παρὰ τὴν ἰσχυράν βίωσιν τῆς αἰωνιότητος καὶ τὴν εἰς οὐρανούς ἀνάτασιν τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, οὐδαμῶς παραθεωρεῖ τὴν παροῦσαν ζωὴν καὶ τὰς πολυειδεῖς σχέσεις τῶν πιστῶν πρὸς τὴν φυσικὴν πραγματικότητα καὶ δημιουρ-

1. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, Ἡ μορφωτικὴ ἀξία τοῦ ἰσχύοντος Τριωδίου, σελ. 118 καὶ 109.

γίαν. Τοῦτο εἶναι ἄλλως τε σύμφωνον πρὸς τὰς δογματικὰς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀρχάς. Ἐφ' ὅσον ὁ Χριστὸς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεώς Του ἠγίασε καθόλου τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καὶ τὴν ἐπίγειον ταύτην ζωὴν, καὶ καθ' ὅσον ἡ ἐξωτερικὴ αὕτη δημιουργία ἀποτελεῖ ὡσαύτως ἀντικείμενον τῆς λυτρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ τῶν πάντων ἀνακαινίσσει, εἶναι φανερόν ὅτι ἡ ὀρθόδοξος λατρεία δὲν δύναται νὰ παραθεωρήσῃ τὴν ἐγκόσμιον ταύτην πραγματικότητα, ἡ ὁποία ἄλλως ἀποτελεῖ τὸν πρόδρομον τῆς οὐρανοῦ ζωῆς καὶ τὸν προθάλαμον τῆς αἰωνιότητος»¹. Τὸ περιεχόμενον τῆς ὀρθοδόξου λατρείας ἀποτελεῖ ἀρίστην ἐπιβεβαίωσιν τῶν λόγων τοῦ Casper, ὁ ὁποῖος γράφει, ὅτι «ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ δημιουργήσῃ γεφύρας μεταξὺ οὐρανοῦ καὶ γῆς. Γνωρίζει ἤδη, ὅτι—ἂφ' ἧς ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καὶ ἔζησεν ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν καὶ ἔπαθεν ἐν τῇ σαρκὶ καὶ ἂφ' ἧς... διὰ τῆς νίκης τῆς Ἀναστάσεως ἐλάμπρυνε καὶ αὐτὴν τὴν ἀνθρωπίνην σάρκα καὶ σύμπασαν τὴν Κτίσιν—, ἐδημιουργήθη ἡ γέφυρα, ἥτις συνδέει τὸν οὐρανὸν μετὰ τῆς γῆς»².

Ἄλλ' ἡ ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου λατρείας κατάφασις τοῦ ὑλικοῦ πολιτισμοῦ οὐδόλως σημαίνει ἀπολυτοποίησιν ἢ ἔξαρσιν αὐτοῦ ὑπὲρ τὰς πνευματικὰς ἀξίας. Ἀντιθέτως ἡ λατρεία ὑποβοηθεῖ ἡμᾶς νὰ συνειδητοποιήσωμεν, ὅτι ἡ ποιότης τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ τρόπου τῆς κτήσεως καὶ χρήσεως αὐτῶν καὶ ὅτι ταῦτα δεόν νὰ ὑποτάσσωνται εἰς ἀνωτέρους πνευματικούς προσανατολισμούς καὶ ἐν ἀνάγκῃ νὰ θυσιάζωνται πρὸς χάριν αὐτῶν. Κατὰ ταῦτα «ὑπὲρ χρυσίον καὶ ἀργύριον χάρις ἀγαθὴ». Πρέπει πρὸ πάντων νὰ λαμβάνωμεν «παιδείαν καὶ μὴ ἀργύριον, καὶ γινῶσιν ὑπὲρ χρυσίον δεδοκιμασμένον· κρεῖσσον γὰρ σοφία λίθων πολυτελῶν· πᾶν δὲ τίμιον οὐκ ἄξιον αὐτῆς ἐστίν»³.

Ἐπειτα ἡ ὀρθ. λατρεία συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν προβολὴν τοῦ ἰδεώδους τοῦ κράτους ἢ τῆς πολιτείας, πραγματοποιοῦσα κατ' ἐξοχὴν τοὺς λόγους τοῦ Παύλου,

1. Ἀνδρέου Θεοδώρου, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 159.

2. Εὐαγγέλιου Θεοδώρου, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 96.

3. Ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 97.

κατὰ τοὺς ὁποίους οἱ Χριστιανοὶ ἔχουν καθῆκον «ποιεῖσθαι δεήσεις, προσευχάς, ἐντεῦξεις, εὐχαριστίας... ὑπὲρ βασιλέων καὶ πάντων τῶν ἐν ὑπεροχῇ ὄντων» (Α' Τιμ. β', 1-2). Ἡ «λογικὴ λατρεία» προσφέρεται καὶ ὑπὲρ τῶν «πιστοτάτων», «φιλοχρίστων», «εὐσεβεστάτων» καὶ «θεοφυλάκτων» βασιλέων, παντὸς τοῦ Παλατίου καὶ τοῦ στρατοπέδου αὐτῶν. Χαρακτηριστικὸν ἐπίσης εἶναι, ὅτι τὰ λειτουργικὰ κείμενα τῆς Ἐκκλησίας μᾶς ὑπενθυμίζουν, ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ποιότητος τῆς Πολιτείας καὶ τῆς καλῆς ἀσκήσεως τῆς νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς ἐξουσίας εἶναι κατ' οὐσίαν πρόβλημα ἠθικῆς ποιότητος τῶν ἀρχόντων. Οὗτοι πρέπει νὰ εἶναι «πιστότατοι» καὶ «φιλόχριστοι», νὰ εἶναι φρουροὶ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, νὰ «στεφανῶνται ὅπλῳ ἀληθείας» καὶ «ὅπλῳ εὐδοκίας», νὰ κοσμῶνται διὰ τῆς θείας σοφίας, διὰ τῆς ὁποίας οἱ «βασιλεῖς βασιλεύουσι καὶ οἱ δυνάσται γράφουσι δικαιοσύνην» καὶ τοιοῦτοτρόπως νὰ ἀποφεύγουν νὰ παρουσιάζουν τὴν εἰκόνα τῶν ὑπὸ τοῦ Ἡσαίου κατακρινομένων ἀρχόντων τῆς Σιών, οἱ ὅποιοι παρουσιάζονται «ἀπειθοῦντες, κοινωνοὶ κλεπτῶν, ἀγαπῶντες δῶρα, διώκοντες ἀνταπόδομα, ὀρφανούς οὐ κρίνοντες καὶ κρίσει χηρῶν οὐ προσέχοντες»¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν τόμειά τῆς γνώσεως, τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα ἐξαίρουν τὸ «πορεύεσθαι ἐν τῇ ἀληθείᾳ», τὸ «ὀρθοτομεῖν τὸν λόγον τῆς ἀληθείας», τὴν «παίδευσιν», τοὺς «θησαυροὺς τῆς σοφίας», τοὺς «σοφοὺς τῇ γνώσει», τὴν «κρείττονα σοφίαν» καὶ «ἀμείνονα φιλοσοφίαν» κ.λ.π. Ἐπὶ πλεόν τὰ κείμενα ταῦτα, συμφωνοῦντα πρὸς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν μεγάλων νηπτικῶν πατέρων, καθιστοῦν συνειδητόν, ὅτι διὰ τῆς ἁμαρτίας τῆς «ψυχῆς τὸ ὀπτικὸν ἡμαυρώθη» καὶ ὅτι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν τοῦ «σκοτασμοῦ τῶν ἁμαρτιῶν» καὶ τοῦ «νέφους», τῆς «ζοφώσεως» καὶ τῆς «ἀχλύος τῶν παθῶν». Δι' αὐτὸ ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ φθάσῃ εἰς τὴν ἀληθῆ γνῶσιν μόνον, ὅταν ἐξυγιάνῃ τὰς γνωστικὰς αὐτοῦ δυνάμεις διὰ τῆς «καθάρσεως», ἡ ὁποία οὐδὲν ἄλλο εἶναι παρὰ ἢ διὰ τῆς μετανοίας, τῆς ἀσκήσεως, τῆς νήψεως, τῆς προσευ-

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 103.

χῆς κ.τ.τ. ἀποβολή τῶν παθῶν καὶ ἡ οἰκείωσις καὶ βίωσις τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ.

Ἐπειτα ὁλόκληρος ἡ ὁρθ. λατρεία, ἥτις εἶναι συνισταμένη πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν τεχνῶν, συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς τέχνης καὶ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῶν αἰσθητικῶν ἀξιῶν, ὡς εἶδομεν εἰς προηγούμενα μαθήματα.

Παραλλήλως ἡ ὁρθόδοξος λατρεία προφυλάσσει ἀπὸ ἑνα ἄκρατον καὶ μονομερῆ «αἰσθητικισμόν», διότι τονίζει, ὅτι τὸ Ὁραῖον δὲν εἶναι αὐθυπόστατον, ἀλλ' ἀπορρέει ἐκ τοῦ πανυπερτελείου Θεοῦ κάλλους καὶ ἔχει στενώτατον σύνδεσμον πρὸς τὰς ἄλλας ἀνωτέρας πνευματικὰς ἀξίας καὶ ἰδίως τὰς ἠθικάς, ὡς φαίνεται ἐξ ἀναριθμήτων φράσεων τῶν λειτουργικῶν κειμένων. Ἔστωσαν ὡς παραδείγματα αἱ ἐξῆς φράσεις: «Σπουδάσωμεν καθαρθῆναι, ὅπως ἐποφείημεν καθαροὶ τῷ ποιήσαντι καὶ τῆς ὠραιότητος τῆς αὐτοῦ ἐπιτύχωμεν»· «ἐν γυναιξί, σὺ μόνῃ ὠραιώθης, ὦ Ἀγνή, τὸν ὠραιότατον Λόγον ἀποκυήσασα, τὸν ὑπὲρ πάντα φανέντα βροτοὺς ὠραῖον· αὐτὸν οὖν ἐκδυσώπει τὸ εἰδεχθὲς καθαράϊσαι, Παρθένε, τῆς καρδίας μου»· «ἡμαύρωσα τῆς ψυχῆς τὸ ὠραῖον, ταῖς τῶν παθῶν ἡδοναῖς καὶ ὅλως ὅλον τὸν νοῦν, χοῦν ἀπετέλεσα»· «ἡ καλλίστῃ νηστεία τρέφει καρδίας, πιαίνουσα λογισμοὺς θεαρέστους»¹ κ.λ.π.

Ἡ ὁρθόδοξος λατρεία ἔπειτα προάγει τὰ μέγιστα τὸν κοινωνικὸν βίον. Αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μεμονωμένην ἐκδήλωσιν ἢ προσπάθειαν, ἀλλὰ τόσον ἡ ὁρατὴ, ὅσον καὶ ἡ ἀόρατος πλευρά της ἔχουν ὁμαδικὸν καὶ ὁργανικὸν χαρακτήρα, διότι ἕκαστος λάτρης ὡς μέλος προσηρμοσμένον εἰς τὸν θεότευκτον ὁργανισμόν τῆς Ἐκκλησίας συλλατρεύει τὸν Θεὸν μετὰ τῶν λοιπῶν μελῶν αὐτῆς. «Ἐκαστος λάτρης, ὅσον καὶ ἐὰν εἴναι μόνος, προσέρχεται ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὡς μέλος μεγάλης οἰκογενείας, ἥτις καλεῖται Ἐκκλησία, Κοινωνία τῶν ἁγίων, ἀποτελουμένη οὐ μόνον ἐκ τῶν ἐπὶ γῆς ζώντων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διὰ τοῦ θανάτου εἰς τοὺς οὐρανοὺς μετατεθέντων»². Ἐπειτα τὰ λειτουργικά

1. Αὐτόθι, σελ. 113.

2. Παν. Τρεμπέλα, Ἀρχαὶ καὶ χαρακτὴρ τῆς χριστιανικῆς λα-

κείμενα τῆς Ἐκκλησίας ἐξαίρουν τὸ καθῆκον τῆς προσευχῆς ὑπὲρ πασῶν τῶν ἀναγκῶν πάντων τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἐξάσκησιν τῆς ἀγάπης καὶ τῶν ἄλλων κοινωνικῶν ἀρετῶν, ὡς εἶναι ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλαλήθεια, ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ μετὰ παρρησίας ὁμολογία καὶ μετάδοσις τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ πολιτιστικὴ καὶ κοινωνοφελὴς ἐν τῇ κοινωνίᾳ δρᾶσις καὶ ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν ταλάντων: «Ὁ μὲν σοφίαν κοσμεῖτω δι' ἔργων ἀγαθῶν· ὁ δὲ λειτουργίαν λαμπρότητος ἐπιτελείσθω· κοινωνεῖτω δὲ τοῦ λόγου πιστὸς τῷ ἀμυήτῳ· καὶ σκορπιζέτω τὸν πλοῦτον πένησιν ἄλλος»¹.

Τέλος ἡ λατρεία συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν καλλιέργειαν τοῦ ἡθικοῦ βίου. Μεταδίδει τὴν Θεῖαν Χάριν, ἡ ὁποία, ὅταν ὁ ἄνθρωπος θελήσῃ νὰ συνεργασθῇ μετ' αὐτῆς ἐλευθέρως καὶ κατόπιν εἰλικρινοῦς ἐμπράκτου μετανοίας, δημιουργεῖ ἐντὸς αὐτοῦ τὸ κατάλληλον ἡθικὸν φρόνημα καὶ ὁδηγεῖ αὐτὸν εἰς τὴν ἡθικὴν ἀναγέννησιν. Τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ κείμενα κατὰ τρόπον πλαστικὸν ἐξαίρουν πλείστας ἐπὶ μέρους χριστιανικὰς ἀρετάς, λ.χ. τὴν πίστιν, τὴν ἐλπίδα, τὴν ἀγάπην, τὴν ὑπομονήν, τὴν ταπεινοφροσύνην, τὴν ἐλεημοσύνην, τὴν εὐποιάν, τὴν φιλαδελφίαν, τὴν φιλοξενίαν, τὴν μακροθυμίαν, τὴν χρηστότητα, τὴν πραότητα, τὴν εἰρηνοποιάν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν ἡθικὴν καθαρότητα καὶ πολλὰς ἄλλας².

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ. Ἡ ὀρθόδοξος λατρεία ἀποτελεῖ σπουδαιότατον παράγοντα τοῦ πολιτισμοῦ, διότι προβάλλει πάσας τὰς ἀξίας αὐτοῦ εἰς τὴν ὀρθὴν ἱεραρχικὴν αὐτῶν σχέσιν.

4 Πρακτικὴ ἐφαρμογή.

Ὁ χριστιανὸς νέος, ὅστις ἔχει νὰ ἀντιμετωπίσῃ τόσας δυσκολίας καὶ προβλήματα εἰς τὸν πνευματικὸν ἀγῶνα, ἔχει ἀνάγκην

τρεῖας (Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας), Ἀθῆναι 1962, σελ. 232.

1. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 158.

2. Ἐνθ' ἄνωτ., σελ. 114 ἐξ.

ἀπὸ ἰσχυρὰς πνευματικὰς ἐμπνεύσεις. Μόνον ἡ «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ» λατρεία θὰ παράσχη εἰς αὐτὸν τὰς ἐμπνεύσεις ταύτας καὶ τὴν δύναμιν, διὰ τῆς ὁποίας οὗτος θὰ ἐξέλθῃ εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον νικητής. Ἡ λατρεία ἀποτελεῖ διὰ τὸν ὀρθόδοξον χριστιανὸν ἀτίμητον ὀησαυρόν, τὸν ὁποῖον οὐδὲν δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ. Δίδει δύναμιν, γαλήνην, παρηγορίαν. Ἰδίως ἡ Θ. Λειτουργία καὶ ἡ Θ. Κοινωνία εἶναι σταθμὸς πνευματικοῦ ἀνεφοδιασμοῦ, μετὰ τὸν ὁποῖον ὁ νέος συνεχίζει τὰς προσπάθειάς του μετὰ νέας σκέψεις καὶ ἀποφάσεις καὶ μετὰ τὴν θέλησιν δυναμωμένην. «Σήμερον, γράφει ὁ μέγας βιολόγος καὶ ἱατρός Carrel, ἔχομεν ἀνάγκην ἀπὸ εἰδικoὺς τόπους προσευχῆς, κατὰ προτίμησιν δὲ χρειάζομεθα ναοὺς, ὅπου οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων νὰ ἡμποροῦν νὰ εὑρουν... τοὺς φυσικοὺς καὶ ψυχολογικοὺς ὁρους, ποὺ εἶναι ἀπαραίτητοι διὰ τὴν ἐσωτερικὴν τῶν γαλήνην. Δὲν θὰ ἦτο οὔτε δύσκολον οὔτε δαπανηρὸν νὰ δημιουργήσωμεν μέσα εἰς τὸν θόρυβον τῶν πόλεων μερικὰ νησάκια γαλήνης, φιλόξενα καὶ καλαισθητικά... Στὴν ἡσυχίᾳ τῶν καταφυγίων αὐτῶν θὰ ἡμποροῦσαν οἱ ἄνθρωποι, ὑψώνοντες τὴν σκέψιν τους πρὸς τὸν Θεόν, νὰ ξεκουράζουσαν τοὺς μῦς καὶ τὰ ὄργανά τους, νὰ ἐνισχύουν τὸ πνεῦμά τους, νὰ λαμπικάρουν τὴν κρίσιν τους καὶ νὰ ἀντλοῦν δύναμιν, διὰ νὰ ὑποφέρουν τὴν σκληρὴν ζωὴν, μετὰ τὴν ὁποία τοὺς συνθλίβει ὁ πολιτισμὸς μας»¹. Ἀλλ' ἂν ἡ ἐν γένει προσευχὴ χαρίζῃ τοιαύτην δύναμιν, πολὺ περισσότερον ἢ ὁμαδικὴ λατρεία, ἡ ὁποία προσφέρεται ὑπὸ τοῦ συνόλου τῶν μελῶν τῆς στρατευομένης καὶ θριαμβευούσης Ἐκκλησίας, ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Χριστόν.

Μορφὴ διδασκαλίας.

Τὸ παρὸν μέλημα δεόν νὰ διδαχθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκροαματικῶς.

Ἐποπτικὰ μέσα.

Πλεῖστοι πτωχαὶ τῆς λειτουργικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθοῦν μετὰ ὅλα τὰ δυνατὰ ἐποπτικὰ μέσα. Ὡσαύτως θὰ ἠδύνατο νὰ ὀργανωθῇ ἡ συμμετοχὴ τῶν μαθητῶν εἰς μίαν πρότυπον λατρευτικὴν ἐκδήλωσιν (λ.χ. ἐσπερινόν, Θ. Λειτουργίαν κ.λ.π.).

¹ M. Carrel, Ἡ προσευχή, ἐκδ. β' μτφρ. Ἰω. Παναγιωτίδου, Κωνσταντινούπολις 1948, σελ. 16.